

Landskabets æstetik

Landskabelige vurderinger er et centralt element i et utal af DN-sager. Ofte angribes DN for at være partisk og smagsdommer i sager, som hævdes blot at handle om "smag og behag". Men hvis der i en sag indgår æstetiske spørgsmål, er det en ærlig sag at stå ved argumenter om æstetisk kvalitet. I konkrete sager kan landskabsæstetiske argumenter være med til at kvalificere en ellers vanskelig debat og på sigt være med til at gøre Danmark smukkere og mere spændende. Her er et bud på, hvordan vi kan arbejde med landskabsæstetisk kvalitet.

Landskabets skønhedsværdi spiller en væsentlig rolle for menneskers glæde ved - og dermed også engagement i - bevaringen af Danmarks natur. Vurdering af æstetisk kvalitet ændrer sig over tid og er afhængig af gældende kulturelle normer. Derfor er der grænser for hvor hårdt æstetiske argumenter kan stilles op.

For at en æstetisk vurdering skal give god mening, er det derfor afgørende, at den er konkret for den givne lokalitet. Desuden er den æstetiske vurdering forskellig fra person til person, idet oplevelsen er afhængig af iagttagers viden og grundlæggende værdier. Hvad der er smukt, kan ikke altid isoleres fra, hvad der er fornuftigt. Og for det tredje ændres opfattelsen af hvad der er af æstetisk kvalitet over tid. Vi får derfor aldrig sikkerhed for, at det vi synes er smukt, deles af vores efterkommere.

Selv om der altså er gode grunde til at være ydmyg overfor brugen af æstetiske begrundelser, er det vigtigt at stå ved æstetiske argumenter og forklare synspunktet åbent, hvis der i en sag indgår æstetiske forhold. Det er en nødløsning af berøringsangst at pakke begrundelsen ind i faktuelle, men irrelevante forhold. Nok er æstetik ikke en objektiv størrelse, men den er på den anden side ikke mere privat end mange andre former for vurdering. Og som med etiske og andre værdimæssige spørgsmål kan man argumentere for og imod æstetiske valg.

Talemåden "*smag og behag er forskellig, men kan ikke diskuteres*" kan have en vis gyldighed, hvis man med smag forstår, hvad vi som individer kan lide og ikke lide, og at disse præferencer ikke kan begrundes dækkende med ord. Men æstetisk kvalitet er et begreb der er mindre privat end smag og derfor i højere grad fælles indenfor en bestemt kultur. Derfor er det ikke rimeligt at affeje en diskussion om æstetisk kvalitet med 'smag og behag' i betydningen: 'enhver har sin mening, alle meninger er *lige gyldige* - og ligegyldige. Og æstetik kan, som alle andre værdier, diskuteres. Det er kun kendsgerninger, der er indiskutable.

I konkrete sager kan landskabsæstetiske argumenter være med til at kvalificere en ellers vanskelig debat og på længere sigt være med til at gøre Danmark smukkere og mere spændende. Vi har valgt at sondre mellem æstetisk kvalitet for byudvikling, erhvervsudvikling, vindmøller, veje og landskabsdannelse som nye skove og søer.

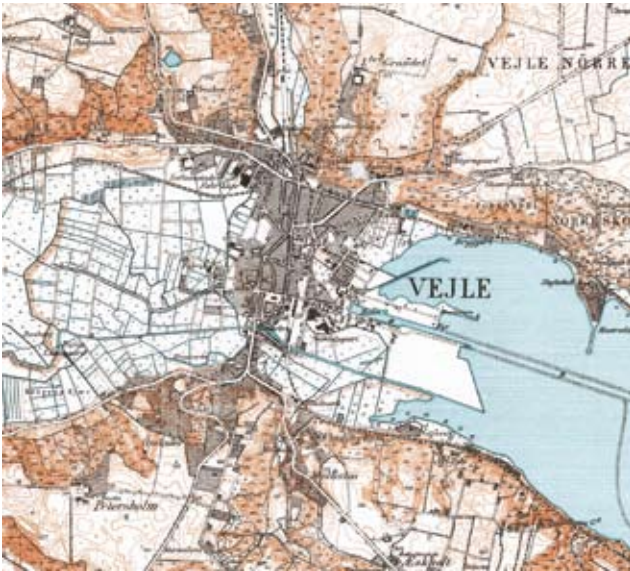
Byudvikling

Hvad enten byudviklingen handler om udvidelse af store byer, landsbyer eller sommerhusområder, har byudvikling store konsekvenser for oplevelsen af landskabet. Forskellen mellem by- og landbokultur er efterhånden udvisket i Danmark, men fysisk/æstetisk skal der helst blive ved at være en klar forskel mellem land og by.

Den eksisterende bys forankring i landskabet

Danske byer og landsbyer har ofte identitet i kraft af forankring til et særligt landskabstræk, f.eks. beliggenhed ved en fjord, bakke eller sø. Eksempelvis ligger de østjyske fjordbyer veldefineret og forståeligt i tunneldale, hvor åen udmunder i fjorden. Så længe dette forhold mellem naturgrundlaget og byen er tydeligt og nærværende, fremtræder byen forankret i landskabet, og byens identitet er klar. Men med udbredt byvækst på plateauet nord og syd for tunneldalen udviskes den landskabelige forankring, og identiteten svækkes.

Ved byudvidelse - også i den lille skala, hvor en landsby skal udvides med nogle få huse - er det derfor relevant at spørge: Hvad kendetegner forholdet mellem den eksisterende by og det tilgrænsende landskab, og vil den planlagte byudvidelse forstærke eller svække denne relation?

I 1902 (kortet til venstre) lå Vejle skarpt afgrænset mod fjorden i øst og ådalens enge i vest. Mod syd og nord var der flige af bebyggelse i slugterne op mod plateauerne. Plateauerne var stort set uden bymæssig bebyggelse. Den stærke landskabelige forankring gav Vejle en klar identitet. 90 år senere er klarheden forsvundet, relationen mellem by og landskab er blevet uklar. Vejle har bredt sig ud over plateauerne i syd og nord, ligesom byen med nybyggeri og komposteringsanlæg gnaver sig ind på ådalens enge. Kort- og Matrikelstyrelsen 1:25.000 (1902) og 1:50.000 (1993).

I Vordingborg er byudviklingen stort set standset ret tæt på den gamle bykerne. Dermed har byen bevaret sin klare relation til det landskabsmæssige grundlag. Kort og Matrikelstyrelsen 1:50 000 (1997).

Byudvidelsens samordning med landskabet

En byudvidelse kan udformes i harmoni med eller i kontrast til grundens landskabsmønster. Vælges det første princip, planlægges veje og bebyggelser, så de føjer sig i harmoni med terrænets form, levende hegn og det indhold, der ellers er på grunden - dvs. at den nye by underordner sig det eksisterende landskab.

Vælges i stedet kontrastprincippet, spiller det nye bymønster *imod* den eksisterende landskabsstruktur, f.eks. ved at husenes længderetning går på tværs af terrænkurverne i stedet for at følge dem. Begge principper bygger på en bevidst tolkning af stedets karakter og kan føre til, at byudvidelsen opleves som godt samordnet med landskabet.

Forudsætningen er, at der i plangrundlaget indgår en pålidelig opmåling af arealerne, med 1/2 eller 1 meters højdeforskel mellem terrænkurver og med angivelse af beplantningens art og tilstand. Et godt registreringskort er ikke en garanti for at byudvidelsen er tilpasset landskabet, men omvendt, hvis det mangler, er det ofte et tegn på, at stedets egenskaber overses i planlægningen.

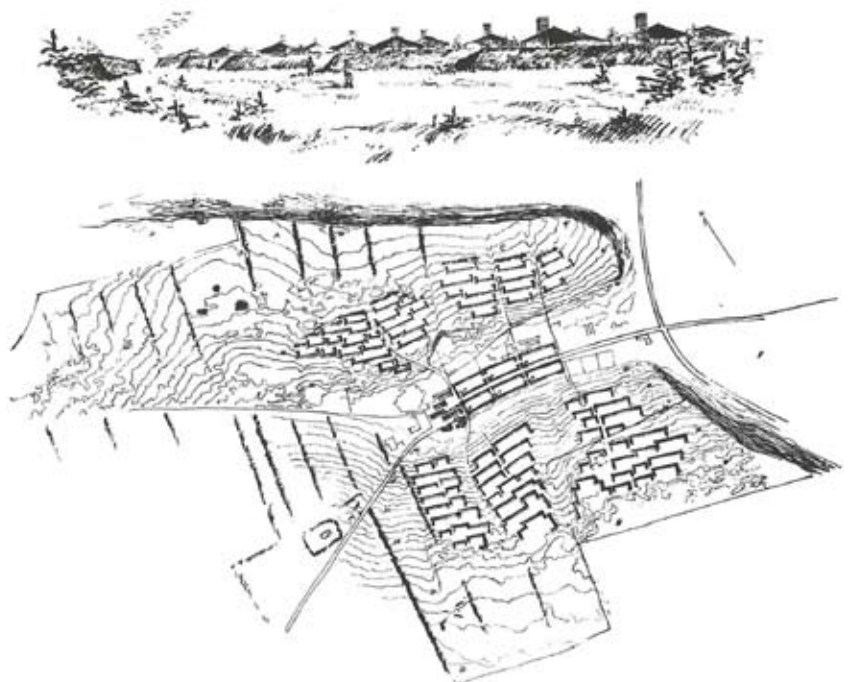

Nyt byggeri kan dominere uden at skæmme landskabet. Novo's kambebyggelse i Måløv følger sig her efter topografien ved at kammens ryg ligger parallelt med tunneldalssidens krone og kammens lameller ligger vinkelret på disse krumme linier. Dermed uddyber og forstærker bygningen terrænets bevægelser på en tilsvarende måde som mange gamle borge kan gøre det. Yderligere byggeri mod oldtidshøjen til højre i billedet vil kræve nøje planlægning!
Foto Per Stahlschmidt.

Kursuscenteret Klarskovgård syd for Korsør er en ny funktion i dyrkningslandskabet, men bebyggelsens form er inspireret af og integreret i lokaliteten. Værelsesfløjene følger frugtplantagens hegnstruktur og terrænfaldet mod stranden, og fællesbygningerne ligger ved adgangsvejen efter samme princip som frugtplantagens driftsbygninger. Foto: Ukendt.

Dansk Folkeferies bebyggelse i Vigso ved Hanstholm følger sig ydmygt efter det storbakkede landskabs former. Bebyggelsens placering, og husenes taghældning og materialer understreger stedets og egnens storslåede og karske karakter.

Skarpe, karakterfulde grænser mellem eksisterende bebyggelser og åbne marker kan miste klarhed og styrke ved tilføjelse af nybyggeri. Også selv om den nye funktion er velbegrunderet og arkitekturen er omsorgsfuld og inspireret af stedets arkitektur. Det kan være placeringen i sig selv, der afleder opmærksomheden fra det væsentlige og bringer forstyrrelse. Foto Per Stahlschmidt.

Den nye bygrænses karakter

Hvis den nye bygrænse kan følge et eksisterende landskabsskel, kan det medvirke til harmoni mellem by og det åbne land. Skellet kan være et levende hegn, et lille vandløb eller en terrænkant som foden eller kronen af en skrånning. Man må dog være opmærksom på de begrænsninger, bygge- og beskyttelseslinierne giver, bl.a. Sø- og åbne beskyttelseslinjen på 150 m og Skovbyggelinien på 300 meter (se afsnit 4.8). Ved at respektere eksisterende grænser i landskabet bliver byudviklingen bedre integreret i det stedlige arealmønster, og gammel beplantning i et markskel betyder,

at bebyggelsen også de første år efter opførelsen mildnes i sit udtryk.

Arkitektonisk kan bebyggelsens relation til det åbne land være skarp som bymuren i en middelalderby eller være udformet som en blød overgangszonzone af beplantning og lave huse, som gradvis fortættes mod byens centrum. Begge alternativer kan i æstetisk henseende være ligeværdige. Valget bør bl.a. afhænge af, om det er tale om bebyggelser, der er planlagt med en samlet idé, f.eks. en tæt/lav bebyggelse, eller det er en udstykning med individuelle parcel- eller sommerhuse.

Erhvervsudvikling - rumgivende plantninger

Langs indfaldsvejene ved mange danske byer ligger erhvervsområder, hvor der er vægt på virksomhedernes behov for synlighed, men ikke på trafikanternes behov for visuel helhed. Ofte er der areal nok til plantninger, der kunne hæve både områdets biodiversitet og æstetiske kvalitet.

Planter er et vidunderligt materiale, når det gælder at skabe rum. En plantning kan danne en bastant væg, der som det tætte skovbryn lukker for alt indsyn. Men træærken kan også opstammes over øjenhøjde, så den danner en svævende skærm, der danner rumførelse, men også giver uhindret indsyn under kronerne. Et dige, en hæk eller lav buskplantning kan markere vejrummet og alligevel være lavt nok til at man kan se over det. En træ- eller buskrække kan være så tyndt i sit bladhang, at det danner et gennemsigtigt slør eller gardin. Og endelig kan plantninger af buske og træer grupperes, så de ønskede kig til virksomhederne bevares, og de uønskede skjules.

Der er således mulighed for at tilgodese bilforhandlerens reklamebehov, samtidig med at det samlede erhvervsområde er indpasset og venligt i forhold til omgivelserne.

Gullestrup nord for Herning er en satellitby, der tager form efter den bakkeø, den er placeret på. Byens front mod engene er knivskarp, idet etageboligerne ligger langs bakkens fod som en brat væg mod det bebyggelsestomme landbrugslandskab. Foto Lars Dalsgaard Hansen.

I erhvervsområder langs byernes indfaldsveje har kundeorienterede virksomheder en legitim interesse i at blive eksponeret. Men er dette hensyn enevældende bliver resultatet visuelt flimrende og udflydende.
Foto Henrik Præstholt

At ligge godt i landskabet

Med stramningerne til lugtgener fra landbrugets svinefarme kan vi forvente en øget udflytning af produktionsanlæg fra landsbyen ud på marken. Disse relativt store, nye industribygninger har æstetiske konsekvenser for landskabet. Med afstandskrav til naboer, vejadgang og ejerforhold vil spillerummet for en æstetisk god placering i forhold til landskabet ofte være begrænset. Men ideelt set bør placeringen ikke kun være, hvor svinefarmen gør mindst fortræd. Den bør også være, hvor den opleves som velbeliggende, dvs. at bygningsanlægget er samordnet med stedet med hensyn til størrelsesforhold og strukturelt mønster.

En manglende visuel forankring af farmen til det omgivende landskab kan afbødes ved plantning af en lund tæt på bygningerne. Terrænændringer på grund af planering til bygningerne bør resultere i en sammenhængende terrænformning, ikke blot i en tilplantning af tilfældige, stejle skrænter.

Med en velvalgt beplantning og forvaltning af afstandszone mellem vej og bebyggelse kan reklamehensynet tilgodeses på et rimeligt niveau. Når træerne er vokset til, kan kronerne løftes, så trafikanterne kan se ind til de virksomheder, der har behov for det. Samtidig vil en veludviklet træplantning danne modspil til vejens store skala, og der vil dannes et karakterfuldt vejrum. Foto Lars Dalsgaard Hansen.

Da bondegårde som led i landboreformerne i slutningen af 1700-tallet blev flyttet fra landsbyen ud i de såkaldte blokudskiftninger, fremstod gårdene typisk som landskabsmæssigt uforankrede – som "dumpet ned fra himlen". Med tiden groede havens træer eller en lundplantning op, så bygningerne nu opleves som forståeligt lejret det givne sted. Bygningernes mindre skala forholder sig til plantningernes større skala og udgør tilsammen "gården".
Foto Per Stahlschmidt.

Nye lader og stalde kan i kraft af størrelse og beliggenhed skabe kontrast til den oprindelige firlængede gård. Og funktionskravet om vandrette gulve kan i bakket terræn medføre skrænter, der forstærker konflikten mellem gammelt og nyt. Med omhu i arkitektur, materialevalg, beliggenhed, terrænbehandling og beplantning vil det ofte være muligt at samordne gammelt og nyt på en bedre måde, end billedet giver udtryk for.

Foto Per Stahlschmidt.

Herregårdslandskaber som inspiration

De nye svinefarme er ét blandt flere tegn på rationalisering af det danske kulturlandskab, hvor husmandskolonier i lille skala og gårdlandskaber i mellemstørrelse ændres til moderne landbrug i stor skala. En udvikling der kan true ikke blot den økologiske, men også æstetiske kvalitet.

Imidlertid vidner herregårdsmiljøerne om, at den store skala ikke i sig selv behøver at medføre oplevelsesfattigdom og lav æstetisk værdi. Men det er værd at hefte sig ved, at herregårdslanskabene jo netop ikke kun er karakteriseret ved at markerne er store, men også ved at det driftstekniske går hånd i hånd med det landskabsæstetiske. Alléer, skove, solitære træer på marken, bygninger og opstemmede søer - det de gamle godsejere kaldte 'herligheder' - er integrerede dele af miljøet.

Herregårdene kan derfor godt i denne henseende give inspiration ved rationaliseringer af husmands- og bondegårdslanskab.

Vindmøller og andre tekniske anlæg - skalaforhold

Vindmøller og andre tekniske anlæg som siloer, højspændings- og telemaster har en virkning som 'målepinde', når man oplever landskabet. Når de nuværende vindmøller på 60-250 Kilowatt erstattes

med møller på 3 Megawatt og en totalhøjde på 150 m, vil de derfor forrykke skalaforholdene.

Et skovbryn i Danmark er højst 30 m, og derfor vil tekniske anlæg på 100 m i de fleste egne af landet stå i størrelsesmæssig kontrast til det omgivende landskab. Landsbykirken, der før dominerede visuelt i et område, virker lille, når den får en stor vindmølle eller silo som nabo. På samme måde kan hele landskaber 'krympe' i vores bevidsthed, når en megamølle bliver en ny målepind. Resultatet er, at de oplevede størrelsesforhold forrykkes, og der opstår en kontrast mellem anlæggets og omgivelsernes skala.

Ud fra dette hensyn bør nye mølleparker på land placeres i landskaber af stor skala. I praksis vil velegnede mølleplaceringer imidlertid være vanskelige at finde, fordi landskaber af stor skala ofte samtidig er storslåede og af den grund uegnede til nye tekniske anlæg.

Med sit brud på byens tidligere skyline og sine voldsomme dimensioner bringer højhuset en ny målestok ind, som reducerer den gamle dominant, Viborg domkirke. En silo, vindmølle eller højspændingsmast kan have samme effekt på en landsbykirke. Det er relationer mellem anlæg af forskellig skala, der er afgørende, ikke det enkelte anlægs absolutte mål i meter. Foto Per Stahlschmidt.

◀ *Vindmølleparken er her skalamæssigt i overensstemmelse med den vidtstrakte slette. Møllernes arkitektur og rækkevis opstilling er enkel og ukunstlet, og møllernes symbolværdi m.h.t. vedvarende energi er positiv. Som højspændingsledninger er vindmøller tekniske anlæg der sætter et kraftigt visuelt præg på landskabet, og det er anlæg, som er underkastet teknologiske forandringer og dermed har en begrænset levetid.*
Foto Per Stahlschmidt.

Symbolværdi

Oplevelsen af landskabet er ikke kun et resultat af, hvad øjnene ser - men også af, hvad vi véd, og hvad vi har af værdier. Højspændingsmasten opleves således ikke værdifrit og uden en for-forståelse, men tillægges af iagttageren en symbolværdi afhængig af de associationer og følelser, som masten fremkalder hos ham eller hende.

Derfor er det naturligt, at der også ud fra en æstetisk vinkel er større accept af installationer, der i et bredt samfundsmæssigt perspektiv anses for nødvendige eller etisk rigtige, end installationer der symboliserer det modsatte. Tolerancen overfor anlæg, som tjener et godt formål - en fisketrappe, der fremmer åens biodiversitet, eller et hegn der beskytter en følsom biotop - skal dog ikke blive større, end der stadig stilles æstetiske krav til anlæggenes udformning og tilpasning til stedet.

Visuel uro

Hvad larm er for øret er visuel støj for øjet... Ikke kun biler og møllevinger der bevæger sig, men også ubevægelige elementer opfattes som visuelt støjende. Det kan være bygninger og andre anlæg, som påkalder sig opmærksomhed, og som virker fremmede eller uindpassede i det pågældende landskab, f.eks. et landligt miljø, hvor en fabrikskorsten signalerer by og industri.

Åbne landbrugsletter med få bevoksningselementer og vide udsigter, der generelt er relativt robuste overfor andre miljøpåvirkninger, er særligt følsomme overfor visuel støj. Ikke kun fordi et teknisk an-

læg er synligt over store afstande og af den grund virker dominerende, men også fordi anlægget ikke forankres af en eksisterende bevoksning eller andet landskabelement, som bidrager til en oplevelse af samhörighed.

Vejen i landskabet

Veje kan forholde sig til det omgivende landskab på to væsensforskellige måder. Vejen kan være *assimileret* med omgivelserne ved at underordne sig terrænets bevægelser og have vejplantninger, der veksler på vejens delstrækninger. Træartsvalg og plantningstype er hele tiden afstemt, så plantningerne langs vejen svarer til naboområdernes beplantninger. Den assimilerede vej opleves ikke som et selvstændigt miljø, men som en integreret del af landskabet.

Modsætningen er den *autonome* vej, der beholder sin egen karakter uanset forskelligheden i de steder, som vejen krydser. Den veludviklede herregårdsallé, der beholder sin monumentalitet over bakker og dale, er et eksempel på det autonome vejprincip. Begge principper kan føre til æstetisk tilfredsstillende relationer mellem vej og landskab. Prøven på om det er lykkedes er, om der er kvalitet i oplevelsen af alle tre aspekter: Vejen set fra landskabet, landskabet set fra vejen og vejen set fra vejen.

Nye landskabsdannelser

Etablering af nye landskabslementer, der er velkendte i det danske kulturlandskab, rummer særlige problemstillinger, også i æstetiske

forstand. Det handler om skovrejsning og plantning af nye læhegn, nye bakker, anlæg af søer og vandløb, nye badestande m.v. Der er tale om arealanvendelser og landskabstræk, der generelt betragtes som positive med hensyn til naturindhold og oplevelse. Men alligevel er det lidt for enkelt over én kam at konkludere "jo mere jo bedre".

Egnskarakter

Der er et hensyn at tage til den stedlige karakter - vil det nye element styrke eller svække landskabets identitet? Skovrejsning kan illustrere denne problemstilling.

Historisk set, såvel som i dag, er der i visse dele af landet meget skov og i andre dele lidt skov, hvilket er betinget af naturgeografiske forhold samt kulturhistoriske betingelser. I dag fremtræder det skiftende skovbillede over landet som egnsvariation, der - med målsætningen om at fordoble skovarealet fra de nuværende 12 % af landets areal - kan blive udvisket.

Fordeles de nye skove jævnt ud over landet, vil det landskabsbillede, vi i dag finder i Frederiksborg Amt, være det dominerende i hele landet om 100 år. Koncentreres skovrejsningen omvendt i egne, der allerede er rige på skov, mens den minimeres i egne, der har mindre skov, tydeliggøres egnsforskelle, og landskabet får på nationalt niveau en tydelig variation. Ved skovrejsning kan man desuden planlægge den nye skov i relation til den egns-karakteristiske landskabsmosaik, så man på Fyn foretager mindre skovrejsningsprojekter, der afspejler den midtfynske mosaik af små-

skove og landbrugsarealer, mens man i området omkring Sorø kan forstærke oplevelsen af store sammenhængende skovarealer.

På det lokale niveau kan den stedlige karakter også styrke eller svække landskabets identitet. De store træk i landskabet kan forstærkes ved at plante på de højtliggende partier, f.eks. på plateauet, og friholde dalens bund og sider. Ved at gøre det modsatte, dvs. fylde dalforløbet op med et skovmassiv, kan landskabets træk derimod blive udviskede og fattigere på karakter. Samspillet mellem terrænets og skovbrynets bevægelser er harmonisk, når brynet følger en terrænkurve. Det vil være i kontrast, når brynet går vinkelret på terrænkurverne. Men landskabets terrænbevægelser fremhæves på begge måder.

Renoveringsprincip

Står man over for at genskabe en tidligere tilstand, f.eks. naturgenopretning af en udtørret sø eller genslyngning af en udtørret å kan det ske efter to forskellige principper: rekonstruktion eller gendigtning. Ved rekonstruktion tilbageføres stedet systematisk til en tidligere, dokumenteret tilstand. Dokumentation kan være historiske kort, billeder og skriftlige kilder, eller det kan være feltstudier i form af jordprøver og arkæologiske studier. Når man har valgt tidspunktet for tilbageførelsen, er planlægning af rekonstruktionen i princippet et videnskabeligt arbejde. Anderledes med gendigtning hvor frihedsgraderne er større, her er målet ikke at genskabe hvordan der var dette sted, men at genskabe hvordan der kunne have været. Ved gendigtning kan man eksempelvis tage hensyn til omstændigheder, der i tidens løb er stødt til, f.eks. byggeri og vej-anlæg.

Der er en vis logik i, at højspændingsledninger ofte placeres langs større veje, hvor der i forvejen er støj og visuel forstyrrelse. Men set fra vejen er det en dårlig løsning, når vejens bløde kurver bevæger sig mod elledningernes rette linier afbrudt af bratte knæk. Der opstår en ubehagelig dissonans mellem de to transportanlæg. Men heller ikke mødet mellem det store 400 kilovolt tracé og det lille 120 kilovolt tracé er harmonisk. Det skyldes dels forskel i masternes arkitektur og størrelse, dels den forskellige afstand mellem masterne. Ved omlægning af de mindre tracéer fra luftledninger til jordkabler sker der en æstetisk forenkling. Foto Per Stahlschmidt.

Autenticitet

Det er ikke længere tilladt at bruge udgravede råstofgrave til deponering af overskudsjord. Da byggeri af huse og veje ofte medfører overskud af jord, der skal bringes af vejen, vil vi se flere og flere bakker og støjvolde skyde op omkring byerne. Hvad enten man rekonstruerer en tidligere terrænform, eller gendigter en mulig geologisk dannelse, som den kunne være formet af isen det pågældende sted, vil ændringen være problematisk i forhold til autenticiteten.

Begrebet autenticitet er væsentligt i overvejelserne om, hvordan genskabelsen opleves - virker den nye landskabsform ægte og troværdig? Vælges i stedet en abstrakt og villet form så bakken fremstår som en tydeligt menneskeskabt skulptur, sættes autenticiteten ikke på prøve. Risikoen er, at bakken opleves påtrængende og kunstig.

At skaffe sig af med overskudsjorden ved at bygge støjvolde langs store veje kan reducere støjen i bolig- og rekreative områder. Den negative side er at trafikanterne på vejen mister kontakten med det omgivende landskab, især hvis man på lange strækninger kører i en grøn, harmonisk men sted- og identitetsløs korridor mellem tilplantede volde.

Litteratur om landskabsæstetik

Når afdelingen arbejder med sager, hvor det æstetiske spiller en vigtig rolle, er der god grund til at tale om det. Æstetikken er for vigtig til at overlade den til eksperter, og alle har en oplevelse af, hvornår noget er af æstetisk kvalitet. Ved at være åben og lydhør kan dømmekraften udvikles uden det forfalder til dømmesyge

og forudindtaget. Læsning kan nuancere og befordre interessen og dermed opmærksomheden.

En klassiker når det gælder at bruge almindelige ord om æstetik i arkitekturen er Steen Eiler Rasmussens "Om at opleve arkitektur". I Per Stahlschmidt "Metoder til Landskabsanalyse" 2001 (Forlaget Grønt Miljø) fås en indføring i, hvordan egenskaber ved et sted kan kortlægges, når landskabet skal bygges eller på anden måde forandres. Viden om hvordan planter bruges i landskabsarkitektur findes i Ib Asger Olsen "Planter i miljøet" 1991 (Forlaget Grønt Miljø). Bogen "Landskab og landskabsarkitektur - en antologi om tidens tanker" 2003 (Biofolia) redigeret af Ib Asger Olsen er en essaysamling om landskabsæstetik.

I kommuner, hvor der er udgivet et Kommuneatlas, er atlasses en god kilde til forståelse af det æstetiske forhold mellem by og omgivende landskab.

Kolofon

Opdateret: 13. september 2007, billeder og billedtekster 25. januar 2008. Forfatter: En arbejdsgruppe under Planfagligt Udvalg bestående af Per Stahlschmidt, Peder Boas Jensen, Henrik Præstholt og Tanja Maale med Per som pennfører. Historik: Første gang udarbejdet til denne udgave af DN Håndbogen.

